

КИЇВСЬКИЙ РОМАНТИЗМ І КОНСПІРОЛОГІЯ

Анотація. Стаття розглядає залежність київського романтизму від контексту теорії змови. Простежуються основні культурні й політичні чинники, що впливали на розвиток української літератури. Особливу увагу приділено участі українських письменників у таємній організації. Осмислюється залежність романтизму та національно-визвольних рухів. Визначено вплив Кирило-Мефодіївського товариства на своєрідність романтичного літературного побуту. Також вказано на роль репресій 1847 року у зміні літературних рецептивних стратегій.

Ключові слова: романтизм, теорія змови, Кирило-Мефодіївське товариство, романтичний месіанізм, контекст, рецепція.

Зазвичай українські науковці пов'язували київський романтизм з Кирило-Мефодіївським братством. Микола Зеров слушно зауважив, що воно «цікаве для нас ... як характерний випадок романтичних ідей, як виразний слід розриву українського романтизму з офіційною народністю» [5, с. 139].

Потреба всебічного осмислення діяльності «київських змовників» не втратила своєї актуальності. На особливу увагу заслуговує конспірологічний контекст. Глибше ознайомлення з ним дозволить виявити присутні соціально-психологічні та культурні чинники українського літературного життя середини XIX ст. Тож основною метою цієї розвідки є висвітлення конспірологічного контексту київського романтизму.

Конспірологія схильна трактувати доленосні життєві події як результат змови [15]. За великим рахунком і романтизм усе так пояснює – як тотальну «змову» світу проти людини. Однак якщо в романтизмі наперед висувається ідеалістична мистецька реакція, то в конспірології мова йде про соціально-психологічні практики, спрямовані на розбудову й підтримання альтернативних історичних і суспільних наративів. Та, попри все, не заперечивши, що романтизм і конспірологія між собою багато в чому «сходяться». Мова йде про романтизм у широкому сенсі: як специфічний спосіб ставлення людини до світу, включно з поглядами на мистецтво, історію, релігію, громадське життя й навіть політику.

Зародження романтичного світогляду нерідко пояснювали як наслідок розчарування в ідеалах Великої французької революції. З революцією також пов'язували поширення конспіративізму, зокрема в осмисленні нації й особливостей національного життя. «В пореволюційну добу, – зауважив Бертран Рассел, – романтики через націоналізм мало-помалу втяглися у політику: за їхніми почуваннями, кожен народ має свою окрему колективну душу, яка стане вільною тільки тоді, коли державні кордони відокремлять його від інших народів» [11, с. 565].

Властивий романтизмові індивідуалізм породив віру в народну «індивідуальність», або ж наці-

ональний характер. Український романтик Микола Костомаров у зв'язку з цим писав: «Будь-який народ має в собі щось особливе, що властиве в більшій чи меншій мірі кожній з тих осіб, які складають народ. Це народний характер, за яким цілу масу можна розглядати немов одну людину» [7, с. 47].

Від визнання чинності національного характеру київські романтики перейшли до обґрунтування месіанізму, зокрема у відомій «Книзі буття українського народу», що стала програмним документом таємного товариства. Взірцем слугувала «Книга народу польського і палігримства польського», автор якої підносив особливе покликання свого «народу-страдника». Конспірологічний компонент обох творів тлумачився в дусі романтичного фаталізму: у стилізованому біблійному ключі пояснював історичні втрати народів чи не як наслідок замірів усесвітнього зла. Обидві «книги» постали в рамках романтичних національних рухів і об'єктивно були спрямовані проти російського імперського проекту з його наднаціональними амбіціями.

Російський уряд ставився до проявів громадської самоорганізації з великою підозрою. Зазнали переслідування учасники масонських лож. Після придушення заколоту «декабристів» імператор Микола I спеціальним рескриптом заборонив будь-які таємні спілки. Тривоги російської влади досягли кульмінації під час і після польського повстання 1830-1831 рр. Конспіративістські страхи додалися до імперського офіційного патріотизму та, не без інспірації влади, активно ширилися серед російського громадянства. Як відзначив Микола Василенко, «войовничі інстинкти російського суспільства були надзвичайно збуджені подіями 1831 року: патріотичний ентузіазм, почасти штучно підігрітий, вилився в кровожерне прагнення вимордувати Польщу та всіх поляків» [3, с. 15].

Державною ідеологією Російської імперії стала «офіційна народність», сформульована міністром народної освіти Сергієм Уваровим. Тріада «православ'я, самодержавство, народність» мислилась як своєрідна антитеза до ідейного гасла французької революції – «свобода, рівність, братерство». Нова

імперська ідеологія утверджувала «особливий шлях» Росії – своєрідну антитезу романтичного «месіанізму».

Прагнення російського уряду до тотального контролю над суспільним життям погоджувалось із вірою в підступи таємних і могутніх ворогів, котрі мають намір підірвати основи державності. Як відзначив Роб Бразертон, конспірологам узагалі властиво «сплітати безліч, здавалось би, розрізних подій у єдину складну систему» [2, с. 214]. Тож і будь-які альтернативні до російського імперського проекту ідеї сприймалися як прояви глобальної змови й через це викликали жорстку (часто невиправдано жорстку) реакцію влади.

Одним із наслідків боротьби російського уряду з польським національним рухом стало закриття Кременецького ліцею, вихованці якого підтримали повстанців. Матеріальну базу ліцею використали згодом при заснуванні Київського університету, що мав сприяти русифікації краю та протистояти полонофільській інтелігенції. Українське питання як самостійне на той час узагалі не розглядалося. Характерно, що в 1838 році через доволі відчутні пропольські настрої викладачів і студентів Київський університет призупиняв свою діяльність. Тоді замість професорів польського походження були запрошені росіяни й німці.

Власне, за таких обставин, вихованець харківської вищої школи, а разом і засновник Кирило-Мефодіївського братства Микола Костомаров у 1846 році став ад'юнктом-професором Київського університету. На той час він мав неабиякий науковий і літературний досвід. До того ж у його випадку романтичні пріоритети погодилися із певним психотипом. Василь Семецький пригадував, що нервовість Костомарова «часом переходила навіть просто в галюцинації» [12, с. 199]. Ця «нервовість» виявилась також «у тій багатій фантазії, у тій здатності достовірно відтворювати досліджувану епоху, яка зробила твори Миколи Івановича улюбленим читанням усієї освіченої публіки...» [12, с. 200].

Очевидно, під час нетривалого рівненського побуту Костомаров захопився «Книгою народу польського і пілігримства польського», що вже в Києві надихнула його на роботу над «Книгою буття українського народу». Персні та іконки на честь слов'янських просвітителів святих Кирила і Мефодія також були ініціативою Костомарова. Окремі прояви літературного побуту київського романтичного кола, можливо, були навіть масонськими впливами, або ж, що більш імовірно, уявленнями Костомарова та Василя Білозерського про культурні практики часів апостольського християнства. Доречно згадати і про дружнє коло мочемордів, які були безпосередніми попередниками кирило-мефодіївців, зокрема в ідеалізації старовини й наслідуванні елементів козацького побуту. В організації «київських змовників» секретність теж мала ритуально-декоративний і почасти ігровий харак-

тер. Утім, кожен розумів її по-своєму. Наприклад, Микола Гулак, «український німець», вихованець Дерптського університету, бачив товариство в німецькому дусі – немов таємний лицарський орден.

Пантелеймон Куліш указав на ідейну спорідненість кирило-мефодіївців із Тарасом Шевченком: «Що вони проміж собою науковим способом говорили, то він вивідав поетичними образами...» [8, с. 121-122]. Імовірно, тему «змови зла» Шевченко перейняв, як і Костомаров, від Адама Міцкевича. Вона представлена в багатьох його творах, зокрема в «Розритій могилі», у поемах «Сон» і «Великий льох». Зрештою, відомі Шевченкові слова – «І вражою злою кров'ю / волю окропіте» [14, с. 268] – теж стосуються містеріальної боротьби зі «змовою зла», адже йдеться, звичайно, про «ворога роду людського» у контексті біблійної символіки.

Віктор Петров зауважив відчутне послаблення романтичних фантазій у намірах кирило-мефодіївців уже наприкінці 1846 року. «Навесні, – писав він, – товариство малювалось у мрійній уяві київських українофілів таємним замкненим гуртком для небагатьох, «рицарським орденом», приступним для добірних, де в оранжерейній атмосфері піднесеної і палкої братської любові розквітне блакитна квітка нового золотого віку» [10, с. 139-140]. Натомість уже в грудні «з суперечки протилежних думок викристалізувалось тільки одне практичне підприємство: справа з виданням книжок для народу і з організацією видавничого товариства» [10, с. 154].

На той час «змовники» вже й не надто приховували свою приналежність до таємної спілки. На слідстві Костомаров пояснював, що чутки про таємну організацію доходили до нього й від сторонніх людей: мовляв, студенти Опанас Маркович, Іван Посяда й Олександр Навроцький геть забули про секретність [6, с. 283]. А проте ці чутки не сприймали всерйоз, доки не розпочалося офіційне розслідування, ініційоване свідченнями студента Олексія Петрова.

Власне, арешти весни 1847 року здійняли в російському суспільстві цілу хвилю конспіративістських настроїв. «Голосною луною відбилася справа Шевченка й українських братчиків і в Петербурзі, і в Москві, і на Україні, і серед польської еміграції, і в органах закордонної преси, не оминула й дипломатичних кабінетів» [4, с. 188], – зауважив Павло Зайцев. Не лише російська влада, а й різні групи суспільства відреагували на «змову». Посилена секретність кирило-мефодіївської справи породила фантастичні чутки: «...громадська опінія почала живитися плітками, що в певних колах викликали симпатію до засуджених, в інших – обурення» [4, с. 188].

Основною була вже перевірена версія польської змови. Саме її від початку розробляли російські жандарми, бо вважали, що за ідеєю «слов'янської єдності» приховуються зловорожі

підступи польських політичних емігрантів. «Гадка щойно викритого Слов'янського товариства св. Кирила й Мефодія поєднати всі слов'янські племена в одне ціле не є новою. Ще з 1845 року надходили доповіді, що польські вихідці за кордоном думають так само.

У Парижі душею й керівником цього задуму був Адам Чарторийський... Кафедру товариства посідає вчений-емігрант Міцкевич, а складають його вчені та багатії з поляків, сербів, чехів, румелійських болгар, босняків та інших слов'ян, підвладних Австрії й Туреччині. Учений чех Шафарик також належить до згаданого товариства» [6, с. 38].

Легіону змовників протистояли пильні й далекоглядні охоронці імперського спокою, котрі не шкодували сил у боротьбі. Вони обмежували образ ворога виключно негативними рисами, а також значно перебільшували його можливості й ресурси у веденні таємної війни проти європейських монархій. В уяві російських урядовців таємна змова набула, без перебільшення, глобальних масштабів: «Польські та слов'янські багатії у різний спосіб спрямовують до Парижа Слов'янському товариству величезні суми на необхідні витрати. На ці суми утримують таємних агентів, співробітників і кореспондентів, повсюдно розсилають досвідчених людей проголошувати свободу й залучати до спілки; утримують, де є потреба, шпигунів, надають допомогу, підкупувають учителів у різних закладах, до черкесів відправляють поляків і французів, щоб служити проти Росії...» [6, с. 39].

Купа грошей, шпигуни, таємні агенти, свобода і, звичайно ж, ласі до грошей безпринципні вчителі, а також поляки і французи – ось так накреслювалася загальна картина змови, до якої доєднали й київських романтиків, які захопилися слов'янським питанням.

Ідея «слов'янської взаємності» сприймалася офіційними колами лише як ширма, за якою ховаються хитрі й підступні ляльководи з польського еміграційного табору. Їх наділяли не лише могутністю, але й деструктивними геополітичними намірами та аморальністю. Ось, для прикладу, коментар із кирило-мефодіївської слідчої справи: «Головне бажання Чарторийського та інших польських вихідців полягає не в тому, щоб дійсно поєднати всі слов'янські племена в одну державу, а щоб відновити колишню Польщу, і вони хочуть похитнути спокій чотирьох великих держав: Росії, Австрії, Пруссії, Туреччини, а також збурити всі слов'янські племена лише для того, щоб цими засобами зручніше сподіватися досягти своєї далекосяжної й нікчемної мети» [6, с. 39].

Доволі показовою була й реакція самих поляків на «київську змову». Як не дивно, деякі з них дійсно розраховували на українців. Шевченків свояк пригадував таке: «Наїздила до нас буркова шляхта і молола всячину, але все те, що говорилося шляхтою, зводилося на те, що Тарас хотів геть-

манувати, і за те його завдали кудись аж в Азію... Були й такі шляхтичі, що говорили: Коли б Шевченкові вдалося зробитися гетьманом, то, певно б, тоді і Польща воскресла...» [13, с. 30].

В атмосфері загальної підозрливості на противагу вигаданим шпигунам було організовано «симетричну відповідь» та мобілізовано власних агентів і підслухачів, котрі, серед іншого, стежили за настроями українського населення. У кирило-мефодіївській справі навіть збереглися свідчення одного з таких агентів Якова Лаптева: «Із розмов... поміщиків, які не підозрювали моєї присутності в іншій кімнаті, я цілком переконався, що жителі Полтавської губернії говорять про товариство слов'ян як про невелике число безумних дітей, від яких нічого доброго (як вони пояснюють) очікувати не можна...» [6, с. 61].

Не бракувало завзяття й у київського військового губернатора Дмитра Бібікова. У конспірологічному запалі, дуже бажаючи вислужитись, він доносив до петербурзького керівництва очевидні вигадки: «За обов'язок вважаю довести до вашої вельможності, що, за чутками, усі малоросіяни, приналежні до злочинного напрямку, який віднедавна був виявлений, повинні мати в себе на тілі наколотий знак гетьманської булави» [6, с. 44]. Усіх, хто був причетний до «київської змови», роздгали й пильно перевіряли, однак не виявили жодних татувань.

Таємничі знаки й документальні підтвердження змови, а також чутки про них, на початку просто заворожували слідчих. Їх шукали особливо пильно: під час арешту Гулака навіть оглянули туалет і витягли з вигрібної ями папери, за що поліцейський пристав Андрій Юнкер одержав нагороду у 200 рублів сріблом [6, с. 32]. Конфісковані в Шевченка поезії потрачували як бунтівні: мовляв, завдяки його творам могли «укорінитися думки про вигадане блаженство часів гетьманщини, про щастя повернути ті часи та про можливість для України існувати у вигляді окремої держави» [6, с. 67]. Парадоксальним чином навіть вилучені під час обшуків ікони християнських святих трактувалися слідчими як неспростовні докази злочинної діяльності змовників.

Російська інтелігенція жваво коментувала арешти. Микола Момбеллі писав: «Ніхто не знає плану малоросійських патріотів, яка у них мета; але говорять про це по-різному. Одні кажуть, нібито вони хотіли підбурити Малоросію на повстання, на проголошення гетьманщини й на цілковите відокремлення від Росії.

Інші кажуть, нібито вони хоч і склали прожект про відновлення гетьманщини, але здійснити свій план хотіли не інакше як з дозволу імператора, і саме йому на розгляд мали намір подати свій прожект управління Малоросією.

Треті кажуть, що ні замірів, ні змови абсолютно ніяких не було і що вся ця історія не більше як вигадки київського генерал-губернатора Бібікова,

який сподівався одержати за свою вигадку яку-небудь нагороду, і, мабуть, одержав» [9, с. 175].

Момбеллі поділився ще й такими спостереженнями: «Малоросіяни, обізнаніші з умовами краю, навіть ті, що дуже не схвалюють вчинок Шевченка – вже тому, що він не вдався, – вважають його план зовсім не таким безглуздим, як це може видатися на перший погляд. Адже з повстанням Малоросії заворушився б і Дон, давно вже невдоволений заходами уряду. Поляки теж скористалися б з нагоди. Отже, весь південь і захід Росії взявся б за зброю» [9, с. 176].

На арешт і заслання Шевченка відгукнувся й російський критик Віссаріон Белінський. «Шевченка послали на Кавказ солдатом. Мені не шкода його, коли б я був його суддею, я зробив би не менше» [1, с. 442], – написав він у листі до Павла Анненкова.

Усталений у російській суспільній свідомості стереотип «невдячних поляків» став основою для формування негативного стереотипу «невдячних малоросіян» як співучасників глобальної антимо-нархічної змови. Заарештованим українцям інкримінували «невдячне» ставлення до імперії, у якій, як писав Шевченко, «Од молдаванина до фінна / На всіх язиках все мовчить, / Бо благоденствує!» [14, с. 247-248]. Тож на слідстві від них вимагали не просто зізнань, а лояльності і щирого каяття.

Довше за всіх не бажав каятися Гулак. Цікаво, що його мовчання й затишність витлумачили в конспірологічний спосіб: «Слід гадати, що Гулак окремо від інших у душі своїй зберігав такі злочинні думки, що не були відомі його товаришам, принаймні ймовірно, що людина з таким характером,

як він, не зупинився б на мирних засобах...» [6, с. 65].

Зрозуміло, що слідчі багато чого домислювали, а оскільки реальних злочинних дій узагалі не існувало, то підставою для покарання кирило-мефодіївців стали чутки, припущення і, звичайно ж, писані тексти, не лише документальні, а й художні твори «змовників», зміст яких можна було витлумачити в будь-якому ключі.

Парадоксально, але спрямовані проти київських романтиків репресії стали важливим фактом українського літературного життя середини XIX ст. Адже вони вплинули на характер рецептивних стратегій. Інакше кажучи, завдяки репресіям художнє слово було виведено в політичну площину: його сприймали вже не лише як літературу, а й як дисидентську громадську акцію, що формувало відповідні репутації ув'язненим письменникам та їхнім творам. Значною мірою це також визначило настанову на «перечитування» спадщини кирило-мефодіївців та відчутно пожвавило пошуки «прихованих», раніше, поза конспіративістським контекстом, не помічених або ж, мовляв, до кінця не усвідомлених громадських сенсів.

Колись Юрій Шерех, щоправда, з іншого приводу написав цікаву статтю «Легенда про український неокласицизм». Він указав на те, що актуальні культурні запити здатні спрощувати й видозмінювати фактичний матеріал, надавати йому бажаного, власне, легендарного оформлення. За аналогією і, звичайно ж, з великою мірою умовності можна окреслити – як перспективну наукову проблему – «легенду про київських змовників». Ця проблема й може стати предметом подальшого дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Белінський В. Г. Полное собрание сочинений : В 13 т. / В. Г. Белінський. – М. : Изд-во Академии наук СССР, 1956. – Т. 12. – 744 с.
2. Бразертон Р. Недоверчивые умы. Чем нас привлекают теории заговоров / Роб Бразертон. – М. : Альпина Паблишер, 2016. – 352 с.
3. Василенко Н. Иосиф Максимович Бодянский и его заслуги для изучения Малороссии / Н. Василенко // Киевская старина. – 1903. – № 1. – С. 1-50.
4. Зайцев П. Життя Тараса Шевченка / Павло Зайцев. – К. : АТ «Обереги», 1994. – 456 с.
5. Зеров М. Українське письменство XIX ст. // Зеров М. Твори : У 2 т. / Микола Зеров. – К. : Дніпро, 1990. – Т. 2. – С. 4-245.
6. Кирило-Мефодіївське товариство : У 3 т. – К. : Наук. думка, 1990. – Т. 1. – 544 с.
7. Костомаров М. Об историческом значении русской народной поэзии // Костомаров М. Слов'янська міфологія / М. І. Костомаров. – К. : Либідь, 1994. – С. 44-200.
8. Куліш П. Моє життя (Жизнь Кулиша) // Куліш П. Повість про Український народ. Моє життя. Хутірська філософія і віддалена від світу поезія / Пантелеймон Куліш. – К. : Редакція журналу «Український Світ», 2005. – С. 95-138.
9. Момбеллі М. Записки (Уривок) / М. О. Момбеллі // Спогади про Тараса Шевченка. – К. : Дніпро, 1982. – С. 174-176.
10. Петров В. Різдво р. 1846 / Віктор Петров // Шевченко. Річник перший. – Полтава : ДВУ, 1928. – С. 139-154.
11. Рассел Б. Історія західної філософії / Бертран Рассел. – К. : Основи, 1995. – 759 с.
12. Семевський В. Николай Иванович Костомаров / В. И. Семевський // Русская старина. – 1886. – № 1. – С. 181-212.

13. Шевченко В. Споминки про Тараса Шевченка / В. Г. Шевченко // Спогади про Тараса Шевченка. – К. : Дніпро, 1982. – С. 26-35.

14. Шевченко Т. Повне зібрання творів : У 12 т. / Тарас Шевченко. – К. : Наук. думка, 1989. – Т. 1. – 528 с.

15. Шевчук Д. До теорії *теорії змови* / Дмитро Шевчук // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 2009. – № 54. – С. 33-48.

O. I. Borzenko

Kyiv romanticism and conspiracy

Summary. The article considers the dependence of Kyiv romanticism on the context of the conspiracy theory. The main cultural and political factors influencing the development of Ukrainian literature are studied. Investigates the participation of Ukrainian writers in a secret organization. The dependence of romanticism and national liberation struggle is studied. The influence of Cyril and Methodius Brotherhood on the originality of romantic literary life is determined. Determined the role of repression in 1847 in changing the literary reciprocal strategies.

Key words: romanticism, conspiracy theory, Cyril-Methodius society, romantic, context, reception.

Одержано 26.02.2018 р.

© Борзенко О., 2018